

KAMIL LUDWICZAK
(UNIWERSYTET ŁÓDZKI)
ORCID: 0000-0002-6377-8317

ETNOGRAFICZNY PRZYCZYNEK DO SPOJRZENIA NA JEROZOLIMSKIE AXIS MUNDI

Streszczenie. W artykule autor przedstawia koncepcję Jerozolimy jako *axis mundi*, czyli osi świata, w kontekście etnograficznym. Wykorzystuję analizę kulturową oraz wyniki własnych etnograficznych obserwacji uczestniczących, by zgłębić różnorodne aspekty spojrzenia na Jerozolimę jako centralnego punktu świata w różnych kulturach i religiach. Przedstawiam różne perspektywy społeczności lokalnych i pielgrzymów, ukazując, jak Jerozolima jest postrzegana i interpretowana przez różne grupy wyznaniowe. Artykuł prezentuje spojrzenie na to, jak *axis mundi* manifestuje się w Jerozolimie oraz jakie konsekwencje ma to dla zrozumienia religijnych i kulturowych wymiarów tego miasta.

Słowa kluczowe: *axis mundi*, Jerozolima, Ziemia Święta, miejsca kultu, sacrum

W Jerozolimie, między labiryntem starych uliczek a majestatycznymi budowlami, tkwi coś więcej niż tylko kamienie i historie przeszłości. To miasto jest mistycznym sercem, punktem zbiegu nie tylko geograficznych szlaków, ale i duchowych energii. W centrum tych wierzeń stoi koncepcja *axis mundi*, czyli osi świata, która przenika przez wieki ludzką kulturę i religię, nadając miejscom specjalną, wręcz sakralną moc. Jerozolima, owa kraina złożona z tajemniczych zakamarków i duchowych narracji, staje się w naszym wyobrażeniu szczególnym symbolem tego kosmicznego centrum, gdzie niebo splata się z ziemią, a duch z materią. Przyjrzyjmy się zatem bliżej temu pojęciu w kontekście Jerozolimy, aby odkryć bogactwo symboli, historii i duchowej głębi, która czyni to miasto jednym z najbardziej fascynujących miejsc na mapie świata.

Trochę o samej osi świata

Pojęcie *axis mundi* jest wieloznaczne i występuje w różnych dyscyplinach naukowych. W astronomii termin ten odnosi się do osi Ziemi pomiędzy biegunami niebieskimi, co jest kluczowym elementem układu współrzędnych geocentrycznych, wyznaczającym osie obrotu sfer planetarnych w tradycyjnym modelu geocentrycznym, stosowanym w starożytnej astronomii grecko-rzymskiej¹.

W kontekście współczesnej mitologii XX w. termin *axis mundi*, znany również jako oś kosmiczna, oś świata, filar świata, centrum świata lub światowe drzewo, został znacznie rozwinięty, aby opisać każdy mitologiczny koncept reprezentujący „łączność między sferą niebios a ziemią” lub „wyższymi i niższymi sferami”². Mircea Eliade wprowadził ten termin w latach 50. XX w.³ *Axis mundi* ściśle wiąże się z mitologicznym pojęciem *omfalos* (pępka) świata lub kosmosu⁴. Przedmioty uznawane przez porównawczych mitologów za symbole *axis mundi* obejmują rośliny (szczególnie drzewo, ale również inne gatunki roślin, jak np. winorośl lub łodyga), góry, kolumny dymu lub ognia, a także artefakty ludzkiej kreacji (takie jak laska, wieża, drabina, schody, plac, krzyż, iglica, lina, totem, filar). Ich bliskość do nieba może nosić głównie wpływ religijny (jak pagoda, wzgórze świątynne, minaret, kościół) lub świecki (jak obelisk, latarnia morska, rakieta, drapacz chmur). Ten motyw pojawia się zarówno w kontekście religijnym, jak i świeckim⁵. Symbol *axis mundi* można znaleźć w kulturach wykorzystujących praktyki szamańskie lub systemy wierzeń animistycznych, w głównych religiach świata oraz w zaawansowanych technologicznie „ośrodkach miejskich”. Według Mircei Eliadego: „Każdy mikrokosmos, każda zamieszkała kraina, ma Środek; to znaczy, miejsce, które jest święte ponad wszystko”⁶.

Istnieje kilka interpretacji pochodzenia koncepcji *axis mundi*. Według jednej z nich, psychologicznej i socjologicznej, ten symbol wywodzi się z naturalnego i powszechnego psychologicznego postrzegania, gdzie określony punkt uznawany jest za „centrum świata”. To miejsce symbolizuje mikrokosmos, ponieważ jest ono znane i osiedlone. Poza jego granicami znajdują się obce krainy, które jako nieznane lub nieuporządkowane symbolizują chaos,

¹ R.B. Todd, *The Manuscripts of the Pseudo-Proclan Sphaera*, „Revue d’histoire des textes” 1993, t. 23, s. 53.

² M. Eliade, *Symbolism of the Centre Images and Symbols*, Princeton 1991, s. 48–51

³ *Tamże*, s. 40.

⁴ R.G. Winther, *World Navels*, „Cartouche” 2014, t. 89, s. 15–21; J. Chevalier, A. Gheerbrandt, *A Dictionary of Symbols*, London 1996, s. 39, 61–63, 173–175.

⁵ *Tamże*, s. 37–39.

⁶ *Tamże*, s. 30.

śmierć lub noc⁷. Z centrum nadal można podążać w każdym z czterech głównych kierunków, odkrywać nowe terytoria i zakładać nowe centra, gdy nowe obszary stają się znane i osiedlone. Nazwa Chin, która oznacza „Państwo/Naród Środka” (*Zhōngguó*), jest często interpretowana jako odzwierciedlenie starożytnej percepcji, że chińska polityka (lub grupa polityczna) zajmowała centrum świata, a inne ziemie leżały w różnych kierunkach od niego⁸.

Inna interpretacja sugeruje, że starożytne symbole, takie jak *axis mundi*, odzwierciedlają szczególną filozoficzną lub metafizyczną koncepcję, która jest kulturowo wspólna. Ta koncepcja to naturalne odzwierciedlenie makrokosmosu (czyli istnienia na wielką skalę) w mikrokosmosie (który składa się z jednostki, społeczności lub lokalnego środowiska, które dzielają te same zasady i struktury co makrokosmos). W tej metafizycznej reprezentacji wszechświata człowiek zajmuje miejsce w egzystencji, odgrywając rolę mikrokosmosu wszechświata lub całego kosmicznego istnienia. Aby osiągnąć wyższe stany istnienia lub wyzwolenie w makrokosmosie, musi on zdobyć niezbędny wgląd w uniwersalne zasady, które mogą być reprezentowane poprzez jego życie lub środowisko w mikrokosmosie⁹. W wielu religiach i filozoficznych tradycjach na całym świecie człowiek jest postrzegany jako rodzaj mostu między dwoma światami: ziemskim i niebiańskim (jak w hinduskich i taoistycznych systemach filozoficznych i teologicznych) lub trzema światami, obejmującymi ziemski, niebiański oraz „podziemny” lub „infraziemski” (np. zaświaty, jak w starożytnej greckiej, inkaskiej, majowej i staroegipskiej religii). Te filozoficzne systemy opierają się na przekonaniu, że człowiek podróżuje wzdłuż osi lub ścieżki, która może prowadzić z jego aktualnego centralnego położenia w pośrednich sferach do niebiańskich lub podziemnych światów. Z tej perspektywy symboliczne reprezentacje osi pionowej symbolizują proces „wznoszenia się” lub „schodzenia” do innych duchowych lub materialnych sfer. Często wyrażają one filozofię, która traktuje ludzkie życie jako poszukiwanie, w którym człowiek rozwija się i doskonali, aby przekroczyć ten obecny mikrokosmiczny świat i podjąć się wielkiego makrokosmicznego porządku¹⁰.

W innych wykładniach *axis mundi* jest rozumiane jako obszar, w którym łączą się niebiańskie i ziemskie sfery – często symbolizowany przez górę lub inne wzniesienie. Wysokie szczyty gór często są uznawane za święte, a na ich wierzchołkach lub podstawach często budowane są kaplice¹¹.

⁷ F. Schuon, *From the Divine to the Human: Survey of Metaphysics and Epistemology*, Bloomington 1982, s. 23–27.

⁸ *Tamże*, s. 37–39.

⁹ *Tamże*, s. 27–31.

¹⁰ *Tamże*, s. 680–685.

¹¹ *Tamże*, s. 681.

Góra Kunlun pełni podobną funkcję w Chinach¹². Jest święta dla hinduizmu i kilku religii w Tybecie. Znana jest ona w literaturze taoistycznej jako „góra pośrodku świata”. „Wchodzenie w góry” oznaczało oddanie się życiu duchowemu. Ludzie Pitjantjatjara w środkowej Australii uważają Uluru za centrum zarówno dla ich świata, jak i kultury. Wulkan Teide był dla kanaryjskich tubylców (Guanche) rodzajem osi świata. W starożytnej Mezopotamii kultury Sumeru i Babilonu budowały wysokie platformy lub zigguraty, aby podnieść świątynie na płaskiej równinie rzecznej. Hinduistyczne świątynie w Indiach są często położone na wysokich górach – np. Amarnath, Tirupati, Vaishno Devi itp. Przedkolumbijski mieszkańcy Teotihuacán w Meksyku wznosili ogromne piramidy, z klatkami prowadzącymi do nieba. Te amerykańskie miejsca kultu były często umieszczane na wierzchołkach jaskiń lub podziemnych źródeł, które uważano za otwarcia do zaświatów¹³. Drabina Jakuba to obraz osi świata, podobnie jak Wzgórze Świątynne. Dla chrześcijan krzyż na Górze Kalwarii wyraża ten symbol¹⁴. Środkowe Królestwo, Chiny, miało centralną górę, Kunlun¹⁵.

Ze względu na to, że abstrakcyjny koncept *axis mundi* występuje w wielu różnych tradycjach kulturowych i religijnych, może być rozumiany jako istniejący jednocześnie w wielu miejscach. Na przykład, w tradycji kanańskiej Góra Hermon była uznawana za *axis mundi*, co zostało opisane w Pierwszej Księdze Henocha, gdzie synowie Boga zostali przedstawieni jako zstępujący na nią¹⁶. Starożytni Ormianie mieli kilka miejsc świętych, z których najważniejsza była Góra Ararat, uważana za dom bogów, a także za centrum wszechświata¹⁷. Podobnie starożytni Grecy uznawali kilka miejsc za miejsca kamienia *omfalos* (pępka) ziemi, szczególnie wyrocznie w Delfach, zachowując wiarę w kosmiczne drzewo świata i w Górę Olimp jako siedzibę bogów. Judaizm ma Górę Świątynną; chrześcijaństwo ma Górę Oliwną i Kalwarię; a islam ma *Ka'abę* (rzekomo pierwszą budowlę na Ziemi), a także Górę Świątynną (Kopuła na Skale). W hinduizmie Góra Kailash jest utożsamiana z mityczną Górą Meru i uważana za dom Sziwy; w buddyzmie wadżrajany, Góra Kailash jest uznawana za najświętsze miejsce, gdzie zbiegają się wszystkie prądy smoka i jest uważana za bramę do Szambali. W shintoizmie Świątynia Ise jest środkiem.

Miejsca uznane za święte często pełnią funkcję centrów świata, gdzie ołtarz lub miejsce modlitwy stanowi oś. Ołtarze, kije, kadzidła, świece i pochodnie

¹² Tamże, s. 148–149.

¹³ Tamże, s. 69.

¹⁴ Tamże, s. 55.

¹⁵ Tamże, s. 90.

¹⁶ R.F. Townsend, *Hero, Hawk, and Open Hand*, New Haven 2004.

¹⁷ M. Eliade, *Traktat o historii religii*, tłum. J. Wierusz-Kowalski, Warszawa 2020, s. 115.

tworzą tę oś, wysyłając kolumnę dymu i modlitwę ku niebu. Mircea Eliade zasugerował, że architektura miejsc świętych często odzwierciedla tę rolę: „Każdy kościół lub pałac – a w konsekwencji każde święte miasto lub rezydencja królewska – jest jak święta góra, stając się w ten sposób centrum”¹⁸. Konstrukcje pagodowe w azjatyckich świątyniach symbolizują połączenie ziemi i nieba poprzez formę schodów. Podobnie wieżyczki w kościołach lub minarety w meczetach pełnią funkcję połączenia między ziemską sferą a niebem. Struktury takie jak majdan związane z tradycją irminzulu Sasów oraz totemy w kulturach rdzennych ludów Ameryki również odzwierciedlają osie świata. Kolumet lub święta fajka natomiast symbolizują kolumnę dymu, czyli duszę unoszącą się z centrum świata¹⁹. Mandala tworzy centrum świata w granicach swojej przestrzeni dwuwymiarowej analogicznej do tej, która jest tworzona w przestrzeni trójwymiarowej przez kaplicę²⁰.

W klasycznych wierzeniach, szczególnie w systemie wedyjskim Pancha Bhoota, *axis mundi* jest odzwierciedleniem *aetheru*, czyli kwintesencji. Często rośliny są postrzegane jako symboliczne obrazy *axis mundi*. Koncept Drzewa Kosmicznego jest używany jako symbol osi, który łączy trzy płaszczyzny: niebo (reprezentowane przez gałęzie), ziemię (przez pień) oraz zaświaty (poprzez korzenie)²¹. W niektórych kulturach na Wyspach Pacyfiku drzewo banianowe (figowiec bengalski), z którego pozyskuje się pióra do kaligrafii azjatyckiej, uważane jest za miejsce zamieszkania duchów przodków. W religii hinduskiej drzewo banianowe jest traktowane jako święte i znane jako ashwath vriksha. Symbolizuje ono wieczne życie ze względu na swoje nieustannie rozrastające się gałęzie. Drzewo Bodhi to również nazwa drzewa, pod którym Gautama Siddhartha, historyczny Budda, siedział w nocy, kiedy osiągnął oświecenie. Mezoamerykańskie Drzewo Kosmiczne łączy zaś płaszczyzny zaświatów, nieba z ziemskim światem²². W mitologii nordyckiej *Yggdrasil*, znany jako Światowy Dąb, pełni podobną funkcję, będąc miejscem, gdzie Odyn odnalazł oświecenie. Innymi instancjami są egzemplifikacje takie jak Jievaras w mitologii litewskiej oraz Dąb Thora w legendach przedchrześcijańskich ludów germańskich. Drzewo Życia i Drzewo Poznania Dobra i Zła w Księdze Rodzaju prezentują dwa aspekty tego samego symbolu, stojąc w centrum ogrodu rajskiego, skąd wypływają cztery rzeki, aby żywić cały świat. Bambus, z którego wykonuje się pióra do kaligrafii azjatyckiej, jest symbolem wiedzy i często występuje na azjatyckich kampusach uniwersyteckich. Świerk bożonarodzeniowy, mający swoje korzenie

¹⁸ *Tamże* s. 167–168.

¹⁹ *Tamże*, s. 257.

²⁰ *Tamże*, s. 401–403.

²¹ *Tamże*, s. 148–149.

²² *Tamże*.

w wierzeniach przedchrześcijańskiej Europy, symbolizuje oś światową²³. Ludzkie ciało może być również symbolem osi świata. Niektóre abstrakcyjne reprezentacje Drzewa Życia, takie jak *sefirot* w kabalistyce i system czakr w hinduizmie i buddyzmie, łączą się z koncepcją ludzkiego ciała jako osi między niebem a ziemią. Dyscypliny takie jak joga i tai chi wywodzą się z przekonania, że ludzkie ciało jest osią świata. Wizerunek Buddy reprezentuje centrum świata w postaci ludzkiej. Duże posągi medytujących postaci łączą formę człowieka z symboliką świątyni i wieży. Astrologia, we wszystkich swoich formach, zakłada związek między zdrowiem i sprawami ludzkimi a układem ciał niebieskich. Światowe religie traktują ciało jako świątynię, a modlitwę jako kolumnę łączącą ziemię i niebo. Starożytny Kolos Rodyjski łączył funkcję ludzkiej figury z rolami portalu i wieżowca. Obraz renesansowy znany jako Człowiek Witruwiański stanowił symboliczne i matematyczne badanie formy ludzkiej jako osi świata²⁴.

Świeckie struktury mogą również pełnić rolę *axis mundi*. W kulturze Navajo hogan dom działa jako symboliczne kosmiczne centrum²⁵. W niektórych kulturach Azji tradycyjne domy zostały ukształtowane w formie kwadratu, otwierając się ku czterem stronom świata. Orientacja tradycyjnego domu w stronę nieba poprzez *feng shui*, system geomancji, jest również ważna, jak w przypadku pałacu. Tradycyjne arabskie domy także przyjmują formę kwadratu, otaczając centralną fontannę, która nawiązuje do pierwotnego rajskiego ogrodu. Mircea Eliade zauważył, że „symbolika słupa w domach [europejskich] wywodzi się podobnie z pola symbolicznego *axis mundi*. W wielu starożytnych budynkach mieszkalnych centralny słup faktycznie pełni rolę środka komunikacji z niebem”²⁶. Nomadyczne grupy z Mongolii i Ameryk często zamieszkiwały okrągłe namioty. Choć centralny słup domostwa nadal symbolizował oś, unikano stałego odniesienia do czterech punktów kompasu. Powszechnym wątkiem w szamanizmie i uniwersalnych mitach jest historia uzdrowiciela, który podróżuje po *axis mundi*, by zdobyć wiedzę ze świata duchowego. Ten motyw można odnaleźć w opowieściach, począwszy od mitu o Odynie i Światowym Drzewie po opowieści o Edenie, Drabinie Jakuba, a nawet w bajkach takich jak *Jaś i fasolka* czy *Roszpunka*²⁷.

Symbol *axis mundi* jest także obecny w perspektywach psychologicznych i kulturowych. Carl Jung wyraził przekonanie, że pewne symbole, takie jak Drzewo Życia, Mandala (wyobrażenia *axis mundi*) były zbyt zaniedbane

²³ *Tamże*, s. 251–253.

²⁴ *Tamże*, s. 354.

²⁵ *Tamże*, s. 148–149.

²⁶ *Tamże*, s. 248.

²⁷ *Tamże*, s. 500.

w psychologii. Jung definiował oś jako centralny punkt ludzkiej psychiki, będący miejscem, gdzie umysł łączył się z nieświadomością, czyli metaforycznie z „niebem”²⁸. W psychologii osiągnięcie tego połączenia odnosi się do związku między człowiekiem a światem zewnętrznym. Niektórzy zwolennicy ruchu ekologicznego postrzegają *axis mundi* w drzewie, traktując naturę jako symbol świadomego bytu. W ten sposób święte drzewo staje się punktem połączenia człowieka z jego środowiskiem, pomagając mu zrozumieć swoją rolę w ekosystemie. W dobie nauki, zwłaszcza teorii strun i teorii kwantowej, fizyka często bada kosmiczny wątek jako coś, co łączy wszystkie istoty. Koncepcja *axis mundi* staje się symbolicznym obrazem tej jedności w chaosie. Tak więc, choć pierwotnie *axis mundi* reprezentował archetyp kosmicznego drzewa lub filara łączącego niebo i ziemię, jego znaczenie zostało poszerzone, stając się metaforycznym pojęciem, które łączy wszystkie aspekty bytu i wiedzy.

Miasto Pokoju – Miasto Dzieci Abrahama

Nim omówię konkretne egzemplifikacje *axis mundi* w Jerozolimie, warto nakreślić również historię i znaczenie samego miasta. Dzięki temu etnograficzne rozważania zostaną osadzone w szerszym kontekście i być może ułatwi to czytelnikom zrozumienie tematu. Jerozolima jest uznawana za miejsce o szczególnym znaczeniu dla trzech głównych religii monoteistycznych: judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. Każda z tych religii posiada tu miejsca uznane za święte i istotne dla jej tradycji. Wąskie uliczki Starego Miasta są przemierzane przez wyznawców tych trzech religii z ogromnym nabożeństwem. W obliczu tego miasto staje przed wielkim wyzwaniem, jakim jest stworzenie atmosfery pokoju, tolerancji, otwartości i dialogu między różnymi wspólnotami religijnymi. Jest to niezwykle istotne, aby Jerozolima, będąca bogactwem religijnym i kulturowym, mogła promieniować pokojem i osiągnąć pomyślny rozwój²⁹.

Przez tysiąclecia obszary wokół Jerozolimy były zamieszkiwane przez społeczności semickie, już około 3000 lat przed naszą erą. Około 2000 r. p.n.e. Amoryci wzniesli tu fortyfikacje, a Jerozolimą rządził wówczas król Hurytów, Abdi Hefer³⁰. Miasto było zamieszkałe przez plemiona kananejskie do czasów podboju przez Dawida, który uczynił je stolicą Izraela (2 Sm 5,6). W okresie Salomona Jerozolima stała się centrum życia religijnego Izraela,

²⁸ Tamże, s. 367–370.

²⁹ A.S. Jasiński, P. Kumelowski, *Jerozolima: promień miłości Jahwe*, Kraków 1999, s. 10–13.

³⁰ Z. Bania, *Święte miary jerozolimskie. Grób Pański, Anastasis, Kalwaria*. Warszawa 1997, s. 9–10.

gdy wzniesiono tam Świątynię. Podczas panowania Ezechiasza miasto zostało otoczone murem obronnym, a także wykopano tunel doprowadzający wodę ze źródła Gihon do sadzawki Siloe³¹.

W roku 587 p.n.e. Nabuchodonozor zburzył miasto i Świątynię, deportując mieszkańców do Babilonii. Po powrocie z niewoli Świątynia została odbudowana i ponownie poświęcona w 515 r. p.n.e. Około 444 r. p.n.e. odbudowano mury obronne, a w czasach Seleucydów Świątynię poświęcono bogu Zeusowi. Za panowania Heroda Wielkiego wzniesiono wiele budowli, m.in. cytadelę z wieżami, takimi jak Hippicus, Fazel i Mariamme, a także twierdzę Antonia³². Po niepowodzeniu buntu Żydów przeciwko rzymskiej władzy Druga Świątynia została zrównana z ziemią w roku 70. W następstwie upadku rebelii Bar-Kochby (132–135) Jerozolima została przemianowana na Aelia Capitolina, zaś Żydom uniemożliwiono wstęp do miasta. Na rozkaz cesarza Konstantyna usunięto z miasta świątynie pogańskie i zbudowano na ich miejscu bazyliki, m.in. na Kalwarii i w Grobie Świętym. Cesarzowa Eudoksja nakazała odbudowę murów miejskich. W 614 r. Jerozolima została zajęta przez Persów i spalona³³. W 638 r. znalazła się pod panowaniem Arabów, którzy wybudowali na placu świątynnym meczet Al-Aksa, a następnie meczet na Skale³⁴. Krzyżowcy odbudowali zniszczone kościoły, wznosząc nowe budowle. W 1187 r. miasto zostało zdobyte przez Saladyna. W roku 1516 przeszło pod panowanie Imperium Osmańskiego, które trwało aż do I wojny światowej, po której w 1917 r. zostało zajęte przez wojska brytyjskie³⁵. Po powstaniu państwa Izrael w 1948 r. Jerozolima została podzielona między Jordanię a Izrael. Jednak w roku 1967 całe miasto zostało zajęte przez Izrael, co utrzymuje się do dzisiaj. Jerozolima jest uznawana za święte miasto przez wyznawców trzech głównych religii monoteistycznych: judaizmu, chrześcijaństwa i islamu.

Hebrajskie określenie Jerozolimy jako *Jeruszalaim* ma znaczenie symboliczne, ponieważ oznacza Miasto Pokoju. W języku hebrajskim, który charakteryzuje się specyficzną liczbą podwójną, nazwa ta może sugerować istnienie dwóch Jerozolim: tej ziemskiej i niebiańskiej. W źródłach religijnych i historycznych spotykamy również inne nazwy odnoszące się do tego miasta, takie jak Salem, Jebuz, Syjon, Ofel czy Gród Dawida³⁶. Wzmianki o Jerozolimie

³¹ S.S. Montefiore, *Jerozolima. Biografia*, Kraków 2023, s. 56–60.

³² *Tamże*, s. 71–73.

³³ *Tamże*, s. 159–161.

³⁴ F.F. Peters, *Muhammad the Prophet of God*, Princeton 1994.

³⁵ *Tamże*, s. 150.

³⁶ E. Cline, *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel*, Ann Arbor 2004, s. 16–20.

sięgają starożytnych dokumentów egipskich datowanych na XIX w. przed naszą erą. Położenie miasta Jerozolima w krainie geograficznej zwaną Judeą jest dobrze udokumentowane. W czasach Chrystusa miasto rozciągało się na czterech wzgórzach³⁷ (Góra Skopus, Góra Oliwna, Góra Moria i Góra Syjon), przecinanych dwoma dolinami: Cedronu oraz Gehenny³⁸.

Góra Syjon odgrywa istotną rolę w tradycji chrześcijańskiej, ponieważ na jej wzgórzu znajdują się symboliczne miejsca, takie jak kościół Zaśnięcia Najświętszej Maryi Panny oraz Wieczernik. To tutaj, na Górze Syjon, powstawała pierwotna wspólnota Kościoła, co prowadzi do częstego określania tego miejsca jako „Syjonu chrześcijańskiego”. Wydarzenia takie jak ustanowienie Eucharystii, kapłaństwa oraz zesłanie Ducha Świętego miały miejsce właśnie tutaj. Pod Wieczernikiem znajduje się także synagoga będąca miejscem czci dla Żydów, którzy lokują tam grób króla Dawida³⁹.

Góra Skopus, zwana po hebrajsku *Har Hatzofim* – Górą Obserwacji, wznosi się najwyżej spośród wszystkich wzniesień w okolicy Jerozolimy, osiągając wysokość 827 m n.p.m. W 1925 r. na tym szczycie został założony Uniwersytet Hebrajski. Z tego punktu roztacza się malowniczy widok na Stare Miasto, a z drugiej strony na Pustynię Judzką. Góra Skopus jest również połączona z Górą Oliwną⁴⁰.

W języku hebrajskim Góra Oliwna znana jest jako *Har Ha-Zetim*, osiągając wysokość 808 m n.p.m. Tradycyjnie pokryta była gęstym drzewostanem oliwnym, co może tłumaczyć jej nazwę. Teksty Starego Testamentu wspominają, że po opuszczeniu Świątyni Chwała Pańska zatrzymała się na Górze Oliwnej (Ez 11,23)⁴¹. Prorok Zachariasz przepowiada, że na tym wzniesieniu nastąpi ostateczny sąd, opisując, jak góra rozstąpi się, tworząc dolinę (Za 14,4–5). Jezus często odwiedzał Górę Oliwną, gdzie znajdował się Ogród Oliwny. To tutaj, w Ogrodzie (hebr. *Getsemani*), modlił się do Ojca przed swoją męką, a także został pojmany i przyprowadzony przed Sanhedryn, radę żydowską. W tradycji chrześcijańskiej Góra Oliwna jest miejscem Wniebowstąpienia Pańskiego (Dz 1, 6–12)⁴². W czasach bizantyjskich na Górze Oliwnej istniały aż 24 kościoły, co potwierdzają starożytne źródła⁴³.

Góra Moria, na której kiedyś stała Świątynia Jerozolimska, jest miejscem o głębokim znaczeniu historycznym i religijnym. Według tradycji Starego

³⁷ *Tamże*, s. 41–43.

³⁸ B. Wasserstein, *Divided Jerusalem: The Struggle for the Holy City*, New Haven 2002, s. 34–35.

³⁹ *Tamże*, s. 145–146.

⁴⁰ *Tamże*, s. 32–34.

⁴¹ Sigle za *Biblią Paulistów*, Częstochowa 2008.

⁴² F.C. Conybeare, *A History of Palestine*, Cambridge 1997, s. 70–71.

⁴³ D.N. Freedman, *Eerdmans Dictionary of the Bible*, Grand Rapids 2000, s. 694–695.

Testamentu to na tym wzniesieniu Abraham miał zamiar złożyć ofiarę swego syna Izaaka (Rdz 22). Za czasów króla Dawida na skale Moria miał stanąć anioł, wykonawca Boskiego wyroku (1 Krn 21, 18–19). Po wzniesieniu Świątyni przez króla Salomona na Górze Moria znajdował się ołtarz całopalenia. Obecnie, na tym miejscu, wznosi się meczet Skały, z charakterystyczną złotą kopułą⁴⁴.

Dolina Cedronu stanowi naturalną granicę między Jerozolimą a Górą Oliwną oraz Górą Skopus. Według tradycji biblijnej jest ona także nazywana Doliną Jozafata, będąc miejscem, gdzie ma się odbyć eschatologiczny sąd. Fragment z *Księgi Joela* (4,2) przewiduje, że w tym miejscu zostaną zgromadzone wszystkie narody i dokonany będzie sąd nad nimi dotyczący ludu Izraela i jego dziedzictwa. Ze względu na tę tradycję wiele osób pragnie być pochowanych na stokach tej doliny. Obecnie Dolina Cedronu jest miejscem, gdzie znajdują się liczne cmentarzyska służące wyznawcom judaizmu, chrześcijaństwa i islamu. Góra Oliwna, opadająca ku Dolinie Cedronu, obecnie pełni funkcję wielkiej nekropolii. W Dolinie Cedronu znajduje się m.in. Grób Matki Bożej oraz monumentalne grobowce, takie jak Absaloma, Jakuba Młodszeo i Zachariasza⁴⁵.

Dolina Gehenny, która stanowi naturalną granicę między zachodnią a południową częścią miasta, charakteryzuje się skalistym krajobrazem i brakiem osadnictwa. W starożytności w tej dolinie składano ofiary ludzkie na rzecz bożka Molocha. W obrębie doliny znajduje się wydzielony obszar zwany w języku hebrajskim *Hakel damah* – Pole Krwi, związane z tradycją dotyczącą tragicznej śmierci Judasza.

Centralną częścią dzisiejszej Jerozolimy jest historyczne Stare Miasto, otoczone fortyfikacjami o długości około 4,5 km. Te potężne mury są wyposażone w 35 baszt oraz cytadelę, stanowiąc niezwykłą budowlę obronną. W obrębie tych murów znajduje się siedem bram, które prowadzą do miasta. Od strony wschodniej mamy bramę św. Szczepana, od strony południowej bramę Syjonu i Danę, od strony zachodniej bramę Jafską, a od strony północnej bramę Nową, Damasceńską oraz Heroda. Jedna z bram, zlokalizowana po stronie Góry Oliwnej, została zamurowana od czasów Saladyna w 1187 r. Znana jest jako Brama Złota, zgodnie z tradycją przez nią ma przejść Mesjasz w dniu ostatecznego sądu nad ludzkością. Stare Miasto jest podzielone na cztery sekcje, reprezentujące różne wspólnoty religijne: muzułmańską, żydowską, ormiańską i chrześcijańską⁴⁶.

⁴⁴ *Tamże*, s. 143.

⁴⁵ L. Collins, D. Lapierre, *O Jerusalemy!*, New York 1988, s. 35–40.

⁴⁶ *Tamże*, s. 96–100.

Przez tysiąclecia Żydzi czcili Jerozolimę jako miasto święte. W okresach panowania królów Dawida i Salomona Jerozolima stała się sercem królestwa, zarówno politycznym, jak i religijnym. Dawid przeniósł do miasta Arkę Przymierza, która była świętością dla Izraelitów. Syn Dawida, Salomon, rozbudował miasto i wzniósł tam Świątynię⁴⁷. Pielgrzymki do Świątyni Jerozolimskiej, gdzie odbywały się ważne żydowskie święta, odbywały się trzy razy w roku. Prorocy Starego Testamentu związali z Jerozolimą wiele mesjańskich obietnic. Inwazja Nabuchodonozora w 587 r. p.n.e. i zburzenie Świątyni pogłębiły tęsknotę Żydów, którzy zostali deportowani do Babilonii. Ta tęsknota za dawnymi czasami wyzwoлиła tożsamość narodową i zachęciła do odbudowy Drugiej Świątyni, którą rozbudował Herod Wielki. Po wojnie żydowsko-rzymskiej w 70 r. n.e. Świątynia została zburzona, a jedynym pozostałym świadectwem jest *Kotel*, ściana, do której zwracają się Żydzi w modlitwie⁴⁸. Jerozolima dla chrześcijan to miejsce, w którym Jezus Chrystus żył i dokonał swojego zbawczego dzieła⁴⁹. Dla muzułmanów Jerozolima, zwana *Al-Quds*, jest jednym z trzech najświętszych miast islamu. Podczas swojej pielgrzymki Mahomet miał wstąpić do nieba ze Skały Moria, a obecnie stoi tam meczet Al-Aksa⁵⁰. Pomimo swojej długiej historii Jerozolima doświadczyła wielu zburzeń i odbudów, stając się symbolem cierpienia i nadziei dla mieszkańców. Jak mówią rabinowie, miasto to zna piękno, mądrość i cierpienie w równych proporcjach⁵¹.

Jerozolimskie przykłady *axis mundi*

Axis mundi, co tłumaczy się jako „oś kosmiczna” lub „oś świata”, to koncepcja centralnego punktu w kosmosie, uznawanego za stabilny element wszechświata. Według różnych tradycji i wierzeń ludzkich na tej osi zachodzi zatrzymanie czasu, co umożliwia pełny kontakt z przeszłością i przyszłością. Jest to symboliczne miejsce, które uważane jest za najświętsze z najświętszych. Wybrałem trzy lokalizacje w Jerozolimie, w których według wyznawców różnych religii niebo łączyło się z ziemią lub podziemiami. Nie będzie to jednak analiza dogłębna i wyczerpująca, a jedynie pewne wprowadzenie w tym wątku, wskazanie tropów. Zrobię tak z kilku powodów. Po pierwsze ogranicza mnie ilość znaków w tymże artykule, a po drugie (i chyba

⁴⁷ M. Teller, *Jerozolima. Nowa biografia starego miasta*, tłum. A. Halbersztat, K. Makaruk, Kraków 2024, s. 134–141.

⁴⁸ *Tamże*, s. 144.

⁴⁹ *Tamże*, s. 149.

⁵⁰ *Tamże*, s. 276.

⁵¹ *Tamże*, s. 163.

ważniejsze) każdemu z poniższych przypadków można by było poświęcić kilkusetstronicową pracę. W swych rozważaniach przywołam obiekty ze Wzgórza Moria (Drugą Świątynię, Meczet Al-Aksa, Kopułę na Skale i Studnię Dusz), Getsemani oraz Golgotę. Podczas analizy wykorzystywałem znane już fakty kulturowe oraz wyniki badań pochodzących z moich etnograficznych obserwacji uczestniczących, pochodzących z pobytu w Jerozolimie w 2023 r.

Świątynie Jerozolimskie, szczególnie Druga Świątynia, stanowią fascynujący przykład *axis mundi*, czyli symbolicznej osi łączącej niebo i ziemię. W centrum tego kompleksu sakralnego znajdowała się Wielka Świątynia, która pełniła funkcję pośrednika między ludźmi a Bogiem. To właśnie tutaj, w Dziedzińcu Kobiet, kapłani przeprowadzali ceremonie ofiarne, tworząc symboliczne połączenie między sferą ludzką a boską⁵². W samym środku Świątyni, w *Hechal*, przechowywano wiele ważnych przedmiotów kultowych, takich jak Menora czy Stół Pokutny, które stanowiły punkty kontaktu z boskością. Najbardziej świętym miejscem w całej Świątyni było *Kodesz ha-Kodashim*, czyli Najświętsze Miejsce, gdzie przechowywana była Arka Przymierza. To tutaj, wewnątrz Mostu Narodzenia, łączyły się nie tylko dwie części Świątyni, ale także ziemia z niebem. Arkę Przymierza uważano za bezpośrednią obecność Boga na Ziemi⁵³, co czyniło to miejsce centralnym punktem *axis mundi*. Teoria *axis mundi* wpisuje się w założenia Świątyń Jerozolimskich, ponieważ odzwierciedla ona ideę, że istnieje punkt, który łączy ludzkość z boską rzeczywistością. W tym kontekście Wzgórze Moria staje się fizycznym i metaforycznym centrum, które symbolizuje połączenie nieba i ziemi, ludzi i Boga. Świątynie Jerozolimskie stanowiły nie tylko miejsce kultu, ale także symboliczną oś, wokół której krążyło religijne i duchowe życie starożytnego Izraela.

Meczet Al-Aksa i Kopuła na Skale w Jerozolimie również mogą być postrzegane jako *axis mundi*, łączące niebo i ziemię w ramach islamskiej tradycji. Meczet znajdujący się na wschodnim krańcu Wzgórza Moria symbolizuje miejsce, dokąd prorok Mahomet miał udać się w swojej Nocnej Podróży⁵⁴. To miejsce modlitwy, refleksji i zbliżenia się do Boga przez praktykujących muzułmanów. Centralna sala meczetu, wraz z Minbarem (pulpitem) dla imama, staje się punktem połączenia między wiernymi a ich transcenden-

⁵² T. Cegielski, *Świątynia Jerozolimska w nowożytniej tradycji ezoterycznej oraz na gruncie wolnomularstwa*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, red. P. Paszkiewicz, T. Zadrozny, Warszawa 1997, s. 425.

⁵³ H.J. Muszyński, *Jerozolima z czasów Dawida w świetle opisów biblijnych i badań archeologicznych*, [w:] *Jerozolima w kulturze...*, s. 30–31.

⁵⁴ M. Gruna-Sulisz, *Świątynia Jerozolimska jako kosmogoniczne centrum i model wszechświata*, [w:] *Jerozolima w kulturze...*, s. 373.

talnymi wyobrażeniami. Kopuła na Skale, stojąca na platformie na środku Wzgórza Moria, również odgrywa istotną rolę w islamskiej teologii. Jest to miejsce, gdzie tradycja mówi, że Mahomet miał wznosić się na niebie podczas swojej Nocnej Podróży. Ta kopuła, zbudowana na skale, symbolizuje dosłownie punkt, gdzie ziemia spotyka się z niebem. Jest to centrum duchowej transcendencji dla muzułmanów, gdzie wierni zbliżają się do Boga poprzez modlitwę i kontemplację. Te dwa święte miejsca w Jerozolimie stanowią zatem osie, które łączą ludzi z ich boską rzeczywistością. Meczet Al-Aksa i Kopuła na Skale symbolizują transcendencję i połączenie między ludzkością a jej duchowymi korzeniami, stanowiąc fundament islamskiej wiary. W kontekście teorii *axis mundi* są one centralnymi punktami, które integrują niebo i ziemię, sprawiając, że są one kluczowymi punktami w kulturowym i religijnym krajobrazie Jerozolimy.

Studnia Dusz, znana również jako *Bir el-Arweh*, to starożytna jaskinia położona na Wzgórzu Świątynnym w Jerozolimie, pod świętą skałą, którą przykrywa Kopuła na Skale. W kontekście muzułmańskiej tradycji uważa się, że jest to miejsce, gdzie dusze zmarłych czekają na sąd ostateczny, co stanowi połączenie ze światem podziemnym⁵⁵. Studnia Dusz może być więc postrzegana jako punkt kontaktu z zaświatami, stanowiąc symboliczną oś, która łączy ziemię z innymi sferami egzystencji. Interpretacje judaistyczne oraz badacze sugerują, że Studnia Dusz może być miejscem skrywającym Arkę Przymierza lub inną świętą relikwię. W związku z tym jest to miejsce o wielkim znaczeniu religijnym, łączące niebo i ziemię poprzez obecność świętego przedmiotu. W ten sposób Studnia Dusz staje się osią, która łączy sferę boską ze światem doczesnym, stanowiąc centralny punkt duchowego znaczenia dla różnych kultur i religii. Kopuła na Skale, znajdująca się nad Studnią Dusz, także odgrywa istotną rolę jako symbol *axis mundi*. Jest to miejsce, które łączy niebo i ziemię w kontekście muzułmańskiej tradycji. Według tej interpretacji to właśnie stąd prorok Mahomet miał wznosić się na niebie podczas swojej Nocnej Podróży. Kopuła na Skale jako fizyczny punkt na Wzgórzu Świątynnym staje się więc metaforycznym centrum, które symbolizuje transcendencję i połączenie między ludźmi a Boskością. Całe Wzgórze Świątynne, na którym znajdują się Studnia Dusz i Kopuła na Skale, może być rozumiane jako *axis mundi*, centralny punkt, który łączy niebo, ziemię i świat podziemny. To miejsce, które ma głębokie znaczenie religijne i duchowe dla judaizmu, chrześcijaństwa i islamu, tworząc spoiwo pomiędzy różnymi kulturami i wierzeniami.

⁵⁵ P. Nowogórski, *Rozwój badań archeologicznych w Jerozolimie w XIX i w pierwszej połowie XX wieku na tle sytuacji politycznej w Palestynie*, [w:] *Jerozolima w kulturze...*, s. 512.

Ogród Getsemani, rozciągający się na stokach wzgórza Syjon, naprzeciw Starego Miasta w Jerozolimie, oddzielonego od miasta doliną Cedronu, stanowi dobrą egzemplifikację w koncepcji *axis mundi*. To tutaj Jezus modlił się przed swoją męką i ukrzyżowaniem, co nadaje temu miejscu wyjątkowe znaczenie duchowe i transcendentne, a również pokazuje siłę, skoro miejsce zostało naznaczone przez takiego bohatera kulturowego. W Ogrodzie Getsemani do dziś rosną wiekowe drzewa oliwne, które tradycja łączy z modlitwą Chrystusa lub rosną na miejscu tamtych, stając się fizycznym i symbolicznym punktem kontaktu między niebem a ziemią⁵⁶. W Bazylice Agonii znajduje się skała, na której modlił się Jezus przed skazaniem go na śmierć krzyżową. Jest symbolem połączenia boskiego i ziemskiego. Bazylika Konania, wzorowana na architekturze bazylik z okresu panowania Teodozjusza, jest trójnawową świątynią, gdzie sześć kolumn wspiera dwanaście identycznych sklepień, udekorowanych mozaikami, a całość przykrywa dwanaście kopuł, nawiązujących do liczby apostołów. To miejsce kultu, które łączy różnorodne elementy architektoniczne i kulturowe, tworząc centralny punkt dla wielu narodów. W absydzie mozaiki przedstawiają Jezusa klęczącego na skale w Ogrójcu, co stanowi symboliczne odwołanie do momentu modlitwy Jezusa przed swoim pojmaniem. To miejsce, gdzie każdy może indywidualnie modlić się przy skale, łącząc się z modlitwą Jezusa przed jego dalszym cierpieniem. W ten sposób Ogród Getsemani i Bazylika Agonii stanowią nie tylko fizyczne miejsce kultu, ale także symboliczne centrum, które integruje niebo i ziemię, transcendencję i ludzką egzystencję, tworząc *axis mundi*, który przekracza granice czasu i przestrzeni.

Na Golgocie, Grobie Pańskim oraz podczas samego ukrzyżowania Jezusa wyrażają się różne aspekty koncepcji *axis mundi*, które można dostrzec zarówno w symbolice tych miejsc, jak i w ich duchowym znaczeniu. Bazylika Grobu Pańskiego w Jerozolimie jest centralnym miejscem, które integruje te elementy w jedną spójną całość. Bazylika Grobu Pańskiego w Jerozolimie jest fizycznym miejscem, które łączy te różne aspekty *axis mundi* w jedną spójną całość. Znajduje się na niej miejsce ukrzyżowania, Golgota oraz Grób Pański, które stanowią centralne punkty chrześcijańskiej teologii i symbolizują połączenie nieba i ziemi. Bazylika Grobu Pańskiego jest więc nie tylko miejscem kultu, ale także symbolicznym centrum, które integruje różne aspekty duchowego życia chrześcijaństwa, tworząc oś, która przekracza granice czasu i przestrzeni. Golgota, nazywana również Wzgórzem Czaszki, jest miejscem, gdzie według chrześcijańskiej tradycji Jezus został ukrzyżowany. Symbolizuje ona punkt połączenia nieba i ziemi, gdzie ludzkie cierpienie i transcendencja spotykają się ze sobą. To tutaj, na Golgocie, doszło do

⁵⁶ Tamże, s. 41.

najważniejszego wydarzenia w chrześcijańskiej teologii – zbawienia ludzkości przez śmierć i zmartwychwstanie Chrystusa⁵⁷. W tym sensie Golgota może być postrzegana jako *axis mundi*, centralny punkt, który łączy ludzkość z boską rzeczywistością poprzez akt odkupienia. Również pod skałą Golgoty tradycja judeochrześcijańska upatrywała grobu pierwszego człowieka, Adama, co jedynie podkreśla wyjątkowość i sakralny charakter tego miejsca. Podczas samego ukrzyżowania Jezusa, momentu kulminacyjnego jego misji, można dostrzec przejawy *axis mundi* w symbolicznej dynamice tego wydarzenia. Chrystus jako pośrednik między ludźmi a Bogiem staje się osią, która integruje ludzkie cierpienie z boskim przeznaczeniem. Również jego krzyż jest namacalnym przejawem osi świata i połączenia międzysferycznego (niebo–ziemia–*szeol*). To wydarzenie stanowi centralny punkt chrześcijańskiej teologii, który symbolizuje połączenie nieba i ziemi poprzez akt odkupienia. Kaplica Zmartwychwstania, znana również jako Boży Grób, jest miejscem, gdzie według Ewangelii ciało Jezusa zostało złożone po ukrzyżowaniu⁵⁸. To miejsce symbolizuje nadzieję i zmartwychwstanie, które stanowią kluczowy punkt w chrześcijańskiej wierze. Grobowiec Pański jest więc kolejnym elementem *axis mundi*, który integruje ludzkie doświadczenie śmierci i odkupienia z boską rzeczywistością. Jest to miejsce, które łączy historię z transcendencją, tworząc oś, która przekracza granice czasu i przestrzeni.

W kontekście koncepcji *axis mundi* pojawiają się również niepokoje dotyczące dostępu do tych świętych miejsc. Łączącym się z nimi zagadnieniem jest kwestia kontroli i zarządzania tymi przestrzeniami, która może prowadzić do konfliktów i sporów o ich status oraz znaczenie duchowe. Świątynie Jerozolimskie, w szczególności Druga Świątynia, stanowią nie tylko historyczne i duchowe centrum judaizmu, ale także punkt konfliktu między różnymi grupami religijnymi i narodowościami. Walki o kontrolę nad Wzgórzem Świątynnym, na którym te świątynie się znajdują, trwają od wieków i stanowią źródło napięć politycznych i religijnych w regionie Bliskiego Wschodu. Spory między Żydami, chrześcijanami i muzułmanami dotyczące dostępu do tych miejsc, ich zarządzania oraz prawa do modlitwy i kultu prowadzą do zawirowań politycznych i społecznych, które często przeradzają się w otwarte konflikty. Meczet Al-Aksa i Kopuła na Skale w Jerozolimie również są obiektem niepokoju i sporów. Spory między różnymi grupami muzułmańskimi o kontrolę nad meczetem, a także napięcia związane z obecnością izraelskich sił bezpieczeństwa na terenie kompleksu meczetu, prowadzą do wybuchów przemocy i sporów o dostęp do tego symbolicznego miejsca. Również decyzje polityczne dotyczące statusu Jerozolimy jako

⁵⁷ *Tamże*, s. 47.

⁵⁸ *Tamże*, s. 45–46.

stolicy Izraela budzą kontrowersje i wywołują protesty wśród Palestyńczyków i społeczności arabskich. Ogród Getsemani i Bazylika Agonii, choć zazwyczaj nie są miejscem otwartych konfliktów, również stanowią obiekt zainteresowania i sporów między różnymi grupami chrześcijańskimi. Kwestie dotyczące zarządzania tymi miejscami oraz ich znaczenia duchowego dla różnych wyznań i tradycji chrześcijańskich mogą prowadzić do napięć i sporów o ich kontrolę i dostęp. W przypadku Golgoty i Bożego Grobu, sporów o kontrolę nad tymi miejscami nie brakuje, np. bitwa na krzesła z 2008 między mnichami. Różne kościoły chrześcijańskie mogą mieć odmienne interesy i perspektywy dotyczące zarządzania tymi miejscami i ich znaczenia duchowego. Wnioski z tego rozważania bywają różne, ale jedno jest pewne: koncepcja *axis mundi*, choć pełna głębokiego znaczenia duchowego i kulturowego, może być także źródłem konfliktów i napięć, szczególnie w kontekście świętych miejsc o wielkim znaczeniu dla różnych tradycji religijnych.

Wnikając głębiej w mistyczną tkanę Jerozolimy, odkrywamy nie tylko bogactwo jej zabytków i historii, lecz przede wszystkim siłę duchową, która czyni to miasto jednym z najważniejszych punktów w kosmicznym krajobrazie ludzkiej egzystencji. Koncepcja *axis mundi*, czyli osi świata, ukazuje nam, jak Jerozolima spleta niebo z ziemią, a ludzką kulturę z boskością. To właśnie tutaj, wśród starych uliczek i majestatycznych budowli zakorzenia się głębsza refleksja nad ludzkim miejscem we wszechświecie i transcendencją, która przekracza granice czasu i przestrzeni.

BIBLIOGRAFIA

Źródła

Biblia Paulistów, Częstochowa 2008.

Opracowania

Bania Z., *Święte miary jerozolimskie. Grób Pański, Anastasis, Kalwaria*. Warszawa 1997.

Cegielski T., *Świątynia Jerozolimska w nowożytnej tradycji ezoterycznej oraz na gruncie wolnomularstwa*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, red. P. Paszkiewicz, T. Zadrozny, Warszawa 1997, s. 421–432.

Chevalier J., Gheerbrandt A., *A Dictionary of Symbols*, London 1996.

Cline E., *Jerusalem Besieged: From Ancient Canaan to Modern Israel*, Ann Arbor 2004.

Collins L., Lapierre D., *O Jerusalem!*, New York 1998.

- Conybeare F.C., *A History of Palestine*, Cambridge 1997.
- Eliade M., *Symbolism of the Centre*, [w:] M. Eliade, *Images and Symbols*, Princeton 1991, s. 48–51.
- Eliade M., *Traktat o historii religii*, tłum. J. Wierusz-Kowalski, Warszawa 2020.
- Freedman D.N., *Eerdmans Dictionary of the Bible*, Grand Rapids 2000.
- Gruna-Sulisz M., *Świątynia Jerozolimska jako kosmogoniczne centrum i model wszechświata*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, red. P. Paszkiewicz, T. Zadrozny, Warszawa 1997, s. 357–376.
- Jasiński A.S., Kumelowski P., *Jerozolima: promień miłości Jahwe*, Kraków 1999.
- Montefiore S.S., *Jerozolima. Biografia*, Kraków 2023.
- Muszyński H.J., *Jerozolima z czasów Dawida w świetle opisów biblijnych i badań archeologicznych*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, red. P. Paszkiewicz, T. Zadrozny, Warszawa 1997, s. 27–34.
- Nowogórski P., *Rozwój badań archeologicznych w Jerozolimie w XIX i w pierwszej połowie XX wieku na tle sytuacji politycznej w Palestynie*, [w:] *Jerozolima w kulturze europejskiej*, red. P. Paszkiewicz, T. Zadrozny, Warszawa 1997, s. 509–514.
- Peters F.E., *Muhammad the Prophet of God*, Princeton 1994.
- Teller M., *Jerozolima. Nowa biografia starego miasta*, tłum. A. Halbersztat, K. Makaruk, Kraków 2024.
- Todd R.B., *The Manuscripts of the Pseudo-Proclan Sphaera*, „Revue d’histoire des textes” 1993, t. 23, s. 51–76.
- Townsend R.F., *Hero, Hawk, and Open Hand*, New Haven 2004.
- Wasserstein B., *Divided Jerusalem: The Struggle for the Holy City*, New Haven 2002.
- Winther R.G., *World Navels*, „Cartouche” 2014, t. 89, s. 15–21.

Kamil Ludwiczak

AN ETHNOGRAPHIC CONTRIBUTION TO A LOOK AT JERUSALEM’S *AXIS MUNDI*

The article examines the concept of Jerusalem as an *axis mundi*, or world axis, in an ethnographic context. It utilizes cultural analysis and the findings of its own ethnographic observations to delve into various aspects of viewing Jerusalem as a central point of the world in different cultures and religions. It presents various perspectives of local communities and pilgrims, illustrating how Jerusalem is perceived and interpreted by different religious groups. The article demonstrates how the *axis mundi* manifests in Jerusalem and the implications this has for understanding the religious and cultural dimensions of the city.

Keywords: *axis mundi*, Jerusalem, Holy Land, places of worship, the sacred